

ARAPKİR'DE OSMANLI ÖNCESİ DEVİRDEN BİLİNMEYEN İKİ ANIT (*)

Rahmi Hüseyin ÜNAL

1967 yılında, Doğu Anadolu'da yaptığımız bir tetkik gezisi esnasında Malatya'dan Divriği'ye giderken Arapkir'e uğradık. Birkaç km. ötede, *Eski Arapkir*'de (1) Ulu Cami adıyla anılan bir harabenin varlığını haber aldık. Eski Arapkir'in kuzeyinde, bugün bahçelik olan yamaçta, bugüne kadar sanat tarihçileriyle seyyahların dikkatinden kaçmış bir zaviyeli - cami ile bir hankâh böyle bulundu

Zaviyeli - Cami

Eski Arapkir'e hakim tepenin doğu yamacında yer alan anıt, kareye yakın bir plana sahiptir. Batı duvarıyla tepenin yamacına yaslanan bina (Res. 1), doğu duvarına açılmış altı pencereden ışık almaktadır (Şek. 1). Pencerele, üçerli iki sıra halinde tanzim edilmişlerdir. Alt sıradaki üç pencere, dıştan silmelerle çerçevelenmiş olup, üst kısımlarındaki atkı taşları üzerine kabartma birer gül-bezek yerleştirilmiştir.

Anıt dıştan muntazam kesme taşlarla kaplanmıştır. Pencere çerçevelerinin inşa edildiği gri renkli kesme taşlar, binanın diğer kısımlarında kullanılanlardan cins ve renk bakımından farklıdır.

Yapısı ve Planı : Anıtta, bir çıkıntıyla tebarüz ettirilmiş, kuzeye bakan bir taçkapıdan girilmektedir (Bk. Şek. 1). Basık bir kemerle örtülü giriş kapısının (Res.2) içinde yer aldığı ana niş, sivri kemerli bir tonoz parçasıyla örtülmüştür. Taçkapı çıkıntısının köşelerine, dört adet gömme sütuncuk yerleştirilmiştir. Giriş kapısının üst kısmında iri bir gülbezek yer almaktadır.

(*) Biz makaleyi baskıya verdikten sonra neşredilen Ara Altun'un *Konya'da Bulgur Tekkesi* (Sanat Tarihi Araştırmaları, IV (1971), İstanbul, 1971, s. 49-60) adlı makalesinde, Arapkir Zaviyeli-Camii ve Hankâhı mukayese unsurları olarak zikredilmiş (s. 53), Zaviyeli-Camiin planı da neşredilmiştir (s. 56).

1- Ermenicede *'Arapker*, Ortaçağ bizans kaynaklarında da *Arabrakes* adıyla anılan şehirden eski arap coğrafyacıları hiç bahsetmemektedir. Yalnız İbni Bibi'nin *Vekayinamesi*'nde birçok defalar adı geçer. XI. asrın sonunda selçuklular tarafından fethedilmiş, XV. asır başlarında da osmanlı idaresine geçmiştir. XIX. asır başlarında şehir sakinleri şehri terkederek birkaç km. mesafedeki bağlık bahçelik alana yerleşmişlerdir (Şehrin tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk B. Darkot, *Arapkir*, İslam Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1965, s. 553-554).

Bina, çatı örtüsü yönünden iki farklı kısımda mütalaa edilebilir. Doğu kanadı, yarım küre şekilli iki kubbeye (Res.3) (Şek.2,3), batı kanadı da birbirine dik iki tonozla örtülüdür. Cesamet bakımından birbirine hemen hemen eşit olan kubeler, bir taraftan merkezde bulunan bir payeye, diğer taraftan da kuzey, güney ve doğu duvarları üzerine oturmaktadır. İki kubbeyi ayıran destek kemeri, doğu duvarında dikdörtgen kesitli bir çıkıntı halinde zemine kadar devam etmektedir. Doğu duvarındaki dikdörtgen kesitli çıkıntı, pandantifler, kubbeler ve mihrab, zeminden itibaren iki metre yüksekliğe kadar düzgün kesme taşlarla, binanın diğer kısımları da kırma taşla inşa edilmiştir (Res., 3,4,6). Güney duvarına yerleştirilmiş mihrab nişi mukarnaslı bir kavsarayla son bulmakta ve nişi çerçeveleyen şeritlerde kabartma tezyinî örnekler yer almaktadır (Res.5).

Anıtın batı kısmı alışılmamış bir düzendedir (Bk. Şek. 1). Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kısım birbirine dik iki tonozla örtülmüştür. Bunlardan ilki girişe yakın olanı - iki geçitle doğu kısma, bir geçitle de tonozlu kısma açılmaktadır. Bu geçitlerin hepsi birer sivri kemerle son bulmaktadır (Res. 6,7). Batı duvarı içinde dikdörtgen bir niş yer almaktadır. Bu mekanın kuzey duvarına açılmış olan geçit sonradan örülmüştür (Res. 8). Bugün kalan izlerden, aynı duvarda bir ocağın da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey duvarına açılan geçitten, küçük ebadda bir hücreye geçilmekteydi. İntizamsız bir plana sahip olan bu hücre, birbirine dik iki tonoz parçasıyla, aynı eksen üzerinde yer alan diğer iki hücre de sivri kemerli birer tonozla örtülüdür. Kendi aralarında irtibatları bulunmayan bu iki hücrenin (Res.9) ilk hücreyle de irtibatları olmadığı kanısı hasıl olmakla birlikte, kesin bir fikir edinebilmek için hücrelerin önünü kapatan ve temelleri gizleyen yıkıntıların temizlenmesi gerekmektedir. Bugün kesin olarak söylenebilecek tek şey, bu hücrelerin camiye bitişik bir medresenin hücreleri olduğudur.

Binanın kuzey-batı köşesinde bulunan mekan, doğrudan doğruya cami harimine açılmaktadır (Res.7). Bu mekanın güney duvarı kısmen yıkılmış durumdadır.

Tezyinat : Bugün yarı harap bir durumda bulunan taçkapı, özenle tezyin edilmiştir. Profillerinde bir fevkaladelik bulunmamakta, çıkıntılarının herbirinde ikişer adet gömme sütuncuk yer almaktadır (Şek.4). Gömme sütuncukların nebatî örneklerle süslü başlıklarından biri bugün yerindedir ve kaybolan üçü (7) hakkında bir fikir verecek durumdadır (Şek.5). Yerinde kalan bu başlığın tezyininatı, simetrik olarak yerleştirilmiş palmetlerden ve yivli saplardan ibarettir.

Taçkapı çıkıntılarının cephe yüzlerinde, üçer adet tezyini şerit göze çarpmaktadır (Şek.6). Dıştan ilk şerit (A), yivli saplara birbirine bağlanan dört tip rumi ile üç tip palmetten teşekkül eden nebatî unsurlarla bezenmiştir. İkinci şeritteki (B) dört düz kaytan, geometrik bir örgü şeridi meydana getirmektedir. Yine geometrik örneklerle süslü son şeritte de (C), sekiz kollu iri yıldızlardan teşekkül eden devamlı bir örnekten alınmış bir kesit göze çarpmaktadır.

Ana niş içinde yan yüzlerde, iki sathî niş yer almaktadır. Bu nişlerden herbiri, gemi teknesi bir kemerle son bulmaktadır. (Şek. 7). Gemi teknesi kemerin ihata ettiği sahanın iç kısmı, simetrik olarak yerleştirilmiş bir palmet ve dört rumiden teşekkül eden bir nebatî örnekle tezyîn edilmiştir.

Giriş kapısı, dış yüzü geometrik örneklerle süslü basık bir kemerle son bulmaktadır (Şek. 8). Bu örnek, altı kollu iri yıldızlar ve baklava şekillerinden teşekkül ediyor. Giriş kapısının üst kısmındaki iri gülbezeğin tezyinatı bugün tanınmayacak haldedir. Merkezî bir örneğin kalıntıları zorlukla seçilebilmektedir.

Doğu duvarına açılmış pencerelerden alt sırada yer alan üç adedinin dışta kalan çerçevelerinin üst kısmına birer gülbezek yerleştirilmiştir. Bu gülbezeklerden biri tezyîn edilmemiştir (Res. 10). Hafifçe bombeli bir yüzeye sahip diğer ikisi, yivli kaytanlardan teşekkül eden birer geometrik örnekle süslüdür (Şek. 9,10).

Güney duvarında yer alan mihrab nişinin mukarnaslı bir kavsarayla son bulunduğunu söylemiştik (Res. 4). Mihrab nişi, ikisi kabartma şeritle süslü bir dizi silmeyle çerçevelemiştir (Şek. 11). Bu iki şeritten dıştaki, içlerine nebatî ve geometrik örnekler yerleştirilmiş sekiz kollu yıldızlardan teşekkül ediyor. Bu şeritlerin orta kısımlarında, kabartma birer gülbezek yer almaktadır.

Özellikleri : Bina, kasaba halkı arasında *Ulu Cami* adıyla anılmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi anıtın plan tertibi ilk nazarda garipsenmektedir. Binanın kuzey-batı ve güney -batı köşelerine yerleştirilen mekanlar, aynı devirden kalan ve ulu cami adıyla anılan diğer anıtlarda rastlanmayan bir tertibe işaret etmektedir. Nasıl ve ne gibi işlerde kullanıldığı iyi bilinen bir ulu camide böyle müstakil bir hücrenin bulunuşu ilk nazarda yadırganıyor. Harime dahil olmadığını kesinlikle ifade edebileceğimiz bu mekanın başka bir görevi olmalıydı. İlk hatıra gelen husus, muhtemelen kubbeli selçuklu medresesi örnek alınarak meydana getirilen ve Prof. S. Eyice'ye göre gezici dervişleri barındırmak amacıyla inşa edilen zaviyeli-camilerle olan benzerliktir (2).

Bu tip camilerin özelliklerini, Sayın Eyice'nin makalesine dayanarak kısaca özetlemeyi faydalı bulduk. XIV. asırdan XVI. asıra kadar uzanan bir devir boyunca inşa edilen bu tip camilerin iki yanına yerleştirilen müstakil mekanlar, bir şehirden ötekine seyahet eden gezici dervişlerin ikâmetine tahsis edilmişti. Bu camiler genellikle, yan yana yerleştirilmiş iki kubbeli mekân, ve bu mekânlardan ilkinin iki tarafına inşa edilmiş, kubbe veya tonozla örtülü müstakil mekânlardan teşekkül etmektedir. Bir duvarında mihrabın yer aldığı kubbeli meka-

2- Yakın zamana kadar bu camiler "Ters T Planlı Camiler" adıyla tanınırdı. Prof. Dr. S.Eyice, İktisat Fakültesi Mecmuası'nda neşredilen makalesinde, bu binaların iki ayrı iş için kullanılmış olduğunu açıkca ortaya koymuştur (Bk. S. Eyice, *İlk Osmanlı Devrinin Dini-İktisat Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli-Camiler*, İktisat Fakültesi Mecmuası, XXIII (1962-63), No. 1-2, s. 3-80.)

nın zemini, binanın diğer kısımlarına nazaran daha yüksekçedir. İki yanda yer alan mekanların ekseriya dışarıyla doğrudan irtibatları mevcuttur. Yine bu mekanlarda rastlanan ocaklar da, harimle bu mekanlar arasında bir yakınlığın bahis konusu olmadığını, buraların ibadete değil ikamete ayrılmış olduğunu açıkça ortaya koyar (3). Genel olarak şehir dışında uygun bir yere inşa edilen bu camilerin ilk örneklerinde (4) minarelerin sonradan binaya eklendiği anlaşılmaktadır (5).

Ele aldığımız binada, kati tarihlendirmeyi mümkün kılacak herhangi bir kitabeye rastlanmamaktadır. Bu durumda anıtı, plan ve tezyinat özelliklerinden hareket ederek tarihlendirmeye çalışacağız. Osmanlı devrinin zaviyeli camileriyle incelediğimiz anıt arasında benzerlikler olduğu ortadadır. Anıtta zaviyeli-camilerin bütün özelliklerini bulmaktayız. Giriş kapısının sağında yer alan mekan, caminin içiyle üç yerden, dışarıyla da bir yerden irtibat halindedir (Bk. Res. 6,7,8). Planda *a* ile gösterilen geçitin ilk inşaatta mevcut olmayıp sonraki bir tamir esnasında açıldığını zannediyoruz. Planda *b* ile gösterilen geçit de yine bir tamir sırasında genişletilmiş olmalıdır. Kuzey duvarına yakın küçük geçit, bu hücrenin binanın diğer kısımlarıyla bağlantısını sağlıyordu.

Binanın güney-batı köşesine rastlayan tonozlu mekanın cami harimiyle doğrudan bir ilgisi bulunduğunu zannetmiyoruz. Bu mekanı caminin hariminden ayıran duvar sonradan kaldırılmış olmalıdır. Böylece caminin iki müstakil hücreye sahip olduğu görülmektedir. Bu durumuyla anıtın, osmanlı devrinin zaviyeli-camilerindeki plan tertibine yakın bir düzende olduğu söylenebilir. Yalnız burada, giriş kapısının solunda yer alması gereken ikinci misafir hücresi, arazinin sert dikliği nedeniyle binanın güneybatı köşesine yerleştirilmiştir.

Binaya bitişik medrese hücrelerinin mevcudiyeti, içerideki hücrelerin medrese hücresi olmadıklarını, ayrı bir özellikleri bulunduğunu açıkça göstermekte ve bu tip binaların gezici dervişlerin ikametine tahsis edilmiş binalar olduğunu ortaya koyan Sayın Eyice'nin tezini kuvvetlendirmektedir.

Yukarıda saydığımız özellikler gözönüne alınırsa ve sadece plan hususiyetleri üzerinde durulursa anıtın ilk osmanlı devrine tarihlendirilmesi gerekecektir. Fakat silmelerin profili, ve bilhassa taçkapının ve mihrabın tezyinatı binanın osmanlı sahası dışında inşa edildiğini açıkça göstermektedir. Nebatî tezyinatlı şeridin örneği (Şek.6) Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin güney eyvanını çerçeveleyen şeritlerden birini (6) ve Yakutiye Medresesi taçkapısındaki ana şeridi (7) yakından hatırlatmaktadır. Gömme sütuncuk başlığı üzerindeki palmeler

3- Bk. *a.g.e.*, s. 6-8

4- Bk. *a.g.e.*, s. 29

5- Bk. *a.g.e.*, s. 9-10

6- Bu süsleme şeridi için bk. R.H.Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d'Erzurum et de sa Region*, Paris, 1968, s. 82, şek. 65.

7- Bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 41, şek. 19-M4

(Bk. Şek.5) helezonlu lobları ve yivli yüzeyleriyle geç devir selçuklu tezyinatının özelliklerini aksettirmektedir (8) . Yukarıda sıraladığımız özelliklere dayanarak anıtı XIV. asrın ilk yarısına tarihlendirmenin mümkün olduğu kanısındayız. Şunu da hemen belirtelim ki bu anıt, osmanlı ülkesinin muhtelif şehirlerinde inşa edilen zaviyeli camilerin, osmanlı sahası dışında inşa edilmiş bilinen tek müte-kamil örneğidir (9)

Hankâh

Ulu Cami'nin 15-20 m. kadar batısında, yerli halkın Hanegâh diye adlandırdığı yarı harap bir bina yükselmektedir. Bina, harap ve gösterişsiz görünü-şüyle hiçbir özelliği olmayan bir yıkıntı niteliği taşımaktadır. Yarı yıkık duvar-larını çepeçevre istilâ eden çalılar, kalan kısmı da gizlemektedir (Res. 11).

Yapısı ve Plânı : Anıt, herbiri sivri kemerli tonozla örtülü, birbirine dik iki kanattan teşekkül etmektedir (Şek. 12). Bu iki kanadın birleştiği yerde dik-dörtgen bir hacim yer almaktadır. Bu ara mekan beyzî bir kubbeyle örtülüdür. Bina, biri kuzey kanadının güney duvarında, diğeri de batı kanadının doğu du-varında yer alan iki pencereden ışık almaktadır. Batı kanadının güney duvarında yarım daire profilli bir mihrabla, mihrabın iki yanında dikdörtgen profilli birer niş yer almaktadır. Yine aynı kanadın batı duvarındaki bir geçitten, basık tonozla örtülü küçük bir mekana geçilmektedir.

İnşa Tekniği : Binanın iç kısmında bazı kesimlerin kesme taş, diğer kısım-ların da moloz taşla inşa edildiği görülmektedir. Tonozların başlangıç kemerleri, pandandıfler ve kubbe kesme taştan (Res. 12), diğer kısımlar da kırma taştandır. Üzeri beyzî kubbeyle örtülü mekanın kuzey ve batı duvarlarında, düzgün kesme taşlarla örülmüş sağır kemerler göze çarpmaktadır. Bu sağır kemerlerin iç kısım-ları kırma taşlarla örülmüştür.

Tezyinat : Anıtın ne iç ne de dış kısmında hiçbir tezyinat izi görülüyor. Bununla birlikte sağır kemerlerin ve tonoz başlangıç kemerlerinin dış yüzeylerini tebarüz ettiren silmeler birer tezyinat unsuru olarak kabul edilebilir. Bugün kıs-men ayakta duran beyzî kubbenin başlangıç noktası da dikine kartuşlar şeklinde bir dizi yuvarlak kaytan parçasıyla tebarüz ettirilmiştir.

8- Geç devir selçuklu tezyinatı hakkında kısa bir bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 99.

9- Prof. Dr. S. Eyice'nin adı geçen makalesinde (Bk. Not. 2) zayıveli-camilere osmanlı öncesi devirden verilen örneklerden hiçbirinin, bu camilerde görmeğe alıştığımız plan tipine sahip olmadığı görülecektir. Konya *Sahip Ata Hankâhı* (678/1279) haçvarî bir plana sahiptir. *Seyitgazi*-dek. *Seyit Battal Gazi Medresesi* de (604, 1207-8) iki kubbeli, kapalı avlulu bir medreseden ibaret. Aynı şey Niksar'daki *Çöreği Büyük Tekkesi* (VIII/XIV. asır) için de söylenebilir. Şu halde zayıveli-camilerin öncüleri arasında sadece Arapkir Zaviyeli-Camii bu tipin klasikleşmiş planına sahiptir.

Özellikleri : Binanın giriş kapısı küçük hacimli olup sivri bir kemerle son bulmaktadır. Bugünkü haliyle bu kapı sonraki bir tamirden kalma ıntıbai uyan-dırmaktadır. Bununla birlikte böyle bir binada mutlaka bulunması gereken a-nıtsal taçkapının nerede bulunabileceğini kesinlikle söylemek oldukça güç gö-rünüyor. Binaın güney-batı köşesindeki basık tavanlı mekanın hangi maksatla inşa edildiği de kesin olarak söylenememekle birlikte bir türbe olabileceği akla geliyor.

Binanın bugün hala *Hanegâh* adıyla anılması manidar görünüyor. Bilin-diği gibi hankâhlar belirli bir tarıkata mensup dervişlerin ikamet ve ibadetlerine tahsis olunmuş binalardı. İzahı gereken nokta, bir zaviyeli - cami olarak kabul ettiğimiz bir binanın (üst kısma bk.) bu kadar yakınında bir hankâha ihtiyaç o-lup olmadığıdır. Meseleye yakından bakılacak olursa böyle bir sakıncanın varit olmadığı görülecektir. Zira Sayın S. Eyice'nin de belirttiği gibi (Bk. Not. 2) zavi-yeli-camiler, belirli bir yerde uzun müddet kalmayan gezici dervişlerin ikametine tahsis edilmiş binalardı. Hankâhlar ise belirli bir çevreden, belirli tarikat ehlinin ikâmet ve ibadetlerine ayrılmıştı.

Tarihlendirme : Osmanlı öncesi devirden kalan aynı kategoriye mensup anıtların belirli bir plân tipine sahip olmadıkları görülmektedir. Bazan bu tip binalarda medrese plânının terkar edildiği de görülür (10) Fakat Tokat'daki bir-kaç anıtta, özellikle bu tip dinî yapılarda kullanılmış ıntıbai bırakan bir plân tipi göze çarpmaktadır. Genellikle bir külliye şeklinde inşa edilmiş bu tip anıtlarda, külliyyeye ait hücreler bir yana bırakılırsa bir kesimi tonoz, kalan kısmı da kub-beyle örtülü uzunlamasına bir mekan görülür. *Sünbül Baba Zaviyesi* (691/1291-92) (11), *Halef Gazi Tekkesi* (691/1291-92) (12) gibi anıtlarda bu tertibe rastlamak-tayız. *Açıkbaş Türbesi* (VIII/XIII. asır) (13) adıyla anılan anıtta da, türbenin önünde yer alan mekanın aynı tertibe sahip olduğu görülmektedir. *Arapkir Han-kâhı*'nda da birbirine dik iki mekan halinde, aynı tertibin iki defa tekrar edilmiş olduğu ortadadır (Bk.Şek. 12).

Kanımızca bir zarureten çok teknik noksanlıktan ileri gelen kubbenin beyzi şekli ve kırma taş inşaat, Hankâh'ın yakınındaki camie nazaran biraz daha eski olduğuna delil sayılabilir. Ayrıca, bu anıtla benzerliğine işaret ettiğimiz örneklerin hemen hepsinin XIII. asır sonu veya XIV. asır başında inşa edilmiş olmaları, bu anıtı da aynı devire tarihlenmeyi mümkün kılmaktadır.

10- Her ikisi de haçvarî bir plana sahip olan Niksar'daki Çöreği Büyük Tekkesi (bk. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, t. II, Paris 1934, s. 123, şek. 81) ve Konya'daki Sahip Ata Hankâhı'nda (Bk. C.E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, Tarihsiz, s. 115, şek. 227) olduğu gibi.

11- Bk. A.Gabriel, *a.g.e.*, s. 103, şek. 64

12- *a.g.e.*, s. 103, şek. 65.

13- *a.g.e.*, s. 105, şek. 67